

५. भारतातील सामाजिक चळवळी

५.१ सामाजिक चळवळींचा अर्थ आणि स्वरूप

५.२ भारतातील स्त्री-चळवळ

५.३ भारतातील कामगार चळवळ

५.४ भारतातील शेतकरी चळवळ

५.५ भारतातील पर्यावरण चळवळ

५.१ सामाजिक चळवळीचा अर्थ आणि स्वरूप

अर्थ आणि व्याख्या : 'सामाजिक चळवळ' ही संज्ञा सर्वप्रथम लारेंझ वॉन स्टीन या जर्मन समाजशास्त्रज्ञाने वापरली. १८५० मध्ये त्यांच्या 'हिस्ट्री ऑफ दी फ्रेंच सोशल मूव्हमेंट फ्रॉम १७८९ टू द प्रेझेंट' या पुस्तकात या संज्ञेचा संदर्भ मिळतो. ही संज्ञा एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात युरोपमध्ये लोकप्रिय झाली. सामाजिक चळवळीची विशिष्ट अशी एक व्याख्या करता येत नाही. विभिन्न समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक चळवळीतील वेगवेगळ्या घटकांना वेगवेगळ्या संदर्भाने अधोरेखित केले आहे.

(१) टर्नर आणि किलियन : समाजात किंवा त्यातील एखाद्या समुदायामधील बदलाला चालना देण्यासाठी किंवा प्रतिकार करण्यासाठी त्याच समाजातील सातत्यपूर्ण कार्यरत सामूहिक घटक.

(२) हर्बर्ट ब्लूमर : सामाजिक नवनिर्मितीसाठी कार्यरत सामूहिक गट.

(३) सिडनी टॅरो : सत्ता, अधिकार तसेच प्रस्थापित सांस्कृतिक संकेतांना सामायिक हेतूने व सामूहिक पातळीवरील पूर्ण ऐक्यासह आव्हान देण्यासाठी समाजातील अभिजन, विरोधक व पदाधिकाऱ्यांमधील सातत्यपूर्ण संवाद.

सामाजिक चळवळींची वैशिष्ट्ये

सामाजिक चळवळींचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये, गती आणि कार्यप्रणाली विभिन्न असते. सामाजिक चळवळींची पुढील काही महत्त्वपूर्ण गुणवैशिष्ट्ये म्हणता येतील.

(१) मूलतः सामूहिक स्वरूप : सामाजिक चळवळ

ही एक व्यक्तिविशिष्ट कृती नसून यात सामूहिक कृती समाविष्ट असते. सामाजिक चळवळीत संपूर्ण समूह सहभागी असावा लागतो.

(२) नियोजित आणि हेतूपुरस्सर कृती : सामाजिक चळवळी प्रभावीपणे अंमलात येण्यासाठी पूर्वनियोजित असणे आवश्यक आहे. चळवळ ही उत्स्फूर्त नसून तिला एखादा विशिष्ट हेतू असतो.

(३) विचारप्रणाली आणि उद्दिष्टे : सामाजिक चळवळीला विचारसरणीचे पाठबळ असते. विचारसरणी चळवळीचे उद्दिष्ट सफल करण्यासाठी मार्गदर्शन करते. उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठीचा तो एक संच असतो.

(४) सामाजिक बदल : सामाजिक चळवळींचा उद्देश बदल घडवून आणणे हा असतो. चळवळ सामान्यतः प्रस्थापित अधिक्रमात बदल करण्याची मागणी करते किंवा सत्ताधिकाऱ्याने सुरू केलेल्या बदलास प्रतिरोध करते.

सामाजिक चळवळींचे प्रकार

निषेध, आंदोलने, बंडखोरी, प्रतिकार आणि अगदी दंगलीसुद्धा सामूहिक निदर्शनात्मक कृती आहेत. तथापि, या सामाजिक चळवळींपेक्षा भिन्न आहेत.

वेगवेगळ्या निकषांचा वापर करून सामाजिक चळवळींचे वेगवेगळ्या प्रकारे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. ही भिन्न वर्गीकरणे व्याप्ती, उद्दिष्टे आणि प्रचलनावर आधारित आहेत.

(अ) सांस्कृतिक मानववंशशास्त्रज्ञ डेव्हिड अँबरले यांनी परिवर्तनाचे लक्ष्यगट आणि व्याप्ती या दोन निकषांवर आधारित चार प्रकारच्या सामाजिक चळवळी सांगितल्या आहेत. त्या म्हणजे - पर्यायी सामाजिक चळवळी, सुधारात्मक सामाजिक चळवळी, मुक्तिदायी सामाजिक चळवळी आणि क्रांतिकारक सामाजिक चळवळी.

(ब) हर्बर्ट ब्लूमर याने सामाजिक चळवळींचे सर्वसाधारण सामाजिक चळवळी, विशिष्ट सामाजिक चळवळी आणि अभिव्यक्तीत्मक सामाजिक चळवळी अशा तीन प्रमुख श्रेणींमध्ये वर्गीकरण केले आहे.

भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळ :

सामाजिक सुधारणांचे सातत्य हे भारतीय इतिहासामध्ये पूर्वीपासून चालत आले असले तरी संघटित सामाजिक चळवळी या मात्र एकोणिसाव्या शतकापासून आहेत. या चळवळींचे नेतृत्व विशेषकरून समाजातील बुद्धिजीवी वर्गाने केले. जसे, राजा राममोहन रॉय, स्वामी दयानंद सरस्वती, महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, महर्षी कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी. इ.

या चळवळींमुळे विविध सामाजिक सुधारणांना चालना मिळाली. या चळवळींमध्ये धर्म, जात, स्त्रीयांचे सबलीकरण, अस्पृश्यता, गरीबांचे शोषण, शेतकऱ्यांचे प्रश्न यांसारख्या विविध विषयांचा अंतर्भाव होता. या समाजसुधारकांच्या महत्त्वाच्या कार्याचा थोडक्यात आढावा घेऊ.

- **राजा राममोहन रॉय** यांनी १८२८ मध्ये ब्राम्हो समाजाद्वारे धार्मिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक सुधारणा केल्या. त्यांनी सती प्रथेविरुद्ध आवाज उठवला. त्याची परिणती म्हणून १८२९ साली सती प्रतिबंधक कायदा अस्तित्वात आला.

- **स्वामी दयानंद सरस्वती** यांनी आर्य समाजाद्वारे (१८७५) जातिव्यवस्था, मूर्तीपूजा आणि अंधश्रद्धा या प्रथा नाकारल्या. त्यांनी महिलांची प्रगती व निरक्षरता निर्मूलन यासाठी काम केले.

- **महात्मा ज्योतिबा फुले** यांनी १८७३ साली

सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. स्त्रियांचे प्रश्न जसे, शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह प्रतिबंधन यासाठी काम केले. त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी त्यांच्याबरोबर स्त्री मुक्तीसाठी काम केले.

- **राजर्षी शाहू महाराज**, कोल्हापूरचे छत्रपती (१८७४-१९२२) हे सामाजिक कार्याला वाहून घेतलेले प्रगतिशील समाजसुधारक होते. त्यांनी जाती व्यवस्थेला कडवा विरोध करून अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी अविरत काम केले.

- **महर्षि कर्वे** यांनी स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. १९०७ साली त्यांनी महिला विद्यालय तसेच १९१६ मध्ये त्यांनी कर्वे महिला विद्यापीठाची (आताचे एस.एन.डी.टी) स्थापना केली.

- **डॉ.बी.आर. आंबेडकर** हे कायदेतज्ज्ञ, अर्थतज्ज्ञ आणि सुधारक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी वंचित गटांच्या भेदभावविरुद्ध लढा दिला. त्यांनी 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या घोषणेने लाखो लोकांना प्रेरित केले. त्यांनी १९२८ साली 'डिप्रेस्ड क्लासेस् एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना केली.

- **महात्मा गांधी** हे वकील, राजकीय नेते व समाजसुधारक होते. त्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी अहिंसा या तत्त्वाचा यशस्वीपणे प्रसार केला. त्यांनी दारिद्र्य निर्मूलन, स्त्री हक्क आणि धार्मिक सहिष्णुता यांसाठी देशव्यापी लढा दिला. त्यांना राष्ट्रपिता म्हणून संबोधले जाते आणि त्यांना प्रेमाने बापू म्हणतात.

सामाजिक चळवळींची कारणे

सामाजिक चळवळींचा उदय विविध कारणांमुळे होऊ शकतो. समाज सतत वृद्धिंगत होत असतो हे लक्षात घेता सामाजिक चळवळींच्या उदयासाठी खालील प्रकारच्या परिस्थिती जबाबदार असू शकतात.

(१) सांस्कृतिक दरी : सांस्कृतिक दरी म्हणजे समाजातील मूल्ये, संकल्पना आणि अपेक्षांमध्ये होणारे वेगवान बदल. जे अपेक्षित आहे आणि जे स्वीकृत आहे त्यामधील अंतर जेव्हा मर्यादेपेक्षा अधिक रुंदावते, तेव्हा

परिणामी संघर्षाची परिस्थिती निर्माण होऊन त्याची परिणती सामाजिक चळवळीत होऊ शकते.

(२) सामाजिक विघटन : औद्योगिकीकरण, शहरीकरण यांसारख्या बदलांच्या वेगवेगळ्या प्रक्रियांमुळे समाजात असमान व असंतुलित वाढ होऊ शकते. पूर्वप्रस्थापित निकषांशी नवीन मानकांचा संघर्ष होऊ शकतो. एकाच वेळी समाजात जुन्या तसेच नव्या मानकांच्या अस्तित्वामुळे संभ्रमाची भावना निर्माण होऊ शकते.

(३) संवेदित सामाजिक अन्याय : जेव्हा लोकांच्या एखाद्या समुदायात अधिकाऱ्यांनी/ सत्ताधार्यांनी घेतलेल्या काही निर्णयांबद्दल असमाधान आणि असंतोष असतो त्यावेळी सामूहिक नाराजी व्यक्त होऊन लोकांमध्ये सामाजिक अन्यायाची भावना निर्माण होते. त्याची परिणती सामाजिक चळवळीमध्ये होते.

(४) नियमनव्यवस्थेतील ताठरता : योग्य अनुशासनासाठी सुयोग्य असे मानदंड व नियमने समाज सुनिश्चित करत असतो. सामाजिक आचरण पद्धती समाजातील नियमन व्यवस्थेशी जुळणे आवश्यक असते. तथापि काही परिस्थितीत नियमनांची लवचीकता कमी होऊन सर्वसामान्यांच्या अपेक्षांशी जुळत नाही.

कृती ?

लघु गट चर्चा : पाच ते सात विद्यार्थ्यांचा एक असे गट करावे. आपण आपले गाव, नगर किंवा परिसरातील विविध प्रकारचे सामाजिक अन्याय अधोरेखित करून त्यांची यादी तयार करा. अन्याय दूर करण्यासाठी कार्य करणाऱ्या तसेच अन्यायाबद्दल जागरूकता निर्माण करणाऱ्या विविध संस्थांची नावे शोधा. (उदा., दिव्यांग किंवा स्थलांतरितांच्या समस्या)

सामाजिक चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन

सामाजिक चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन यांचा परस्परसंबंध आहे. अशा अर्थी आहे की, प्रत्येक सामाजिक चळवळीचे लक्ष्य सामाजिक बदल घडवून आणणे असे असते आणि या बदलाला सामाजिक चळवळीचा हातभार लागतो, तथापि याचा अर्थ असा होत नाही की प्रत्येक सामाजिक परिवर्तन ही सामाजिक चळवळीची परिणती असते. दोन्ही प्रक्रियांचा घनिष्ठ संबंध असला तरी सामाजिक चळवळ आणि सामाजिक परिवर्तन यांच्यात फरक करणे महत्त्वाचे आहे. प्रथम म्हणजे सामाजिक चळवळीचे स्वतःचे एक जीवनचक्र असते. ती उदयास येते, निर्देशित कारणासाठी कार्य करते आणि लयास (ऱ्हास) जाते. सामाजिक परिवर्तनात असे अनुक्रमण नसते. दुसरे म्हणजे, सामाजिक चळवळ ही एक सुसंघटित आणि जाणीवपूर्वक नियोजित केलेली

क्रिया आहे, तर सामाजिक परिवर्तन ही समाजातील अंतर्गत प्रक्रिया आहे. बऱ्याचदा परिवर्तन हा सहेतूक अथवा जाणीवपूर्वक केलेला संघर्ष असत नाही. तिसरे म्हणजे, सामाजिक चळवळी सर्व समाजात आढळत असल्या तरी, समाजात सर्व कालखंडात चळवळी घडून येतात असे नाही. मात्र सामाजिक परिवर्तन हे सार्वत्रिक आणि अपरिहार्य आहे.

५.२ भारतातील स्त्री-चळवळी

भारतातील सामाजिक चळवळींच्या विस्तृत स्वरूपाच्या संदर्भात स्त्री चळवळीचे महत्त्व आजही टिकून आहे. व्याप्ती आणि विस्तार लक्षात घेता ही चळवळ दीर्घकालीन आहे आणि जगभर तिचा प्रभाव आहे. पुढील टप्प्यांच्या मदतीने स्त्री-चळवळीचा अभ्यास केला जाऊ शकतो.

स्त्री-चळवळ

(१) सामाजिक सुधारणांचा परिणाम : महिला चळवळीची सुरुवात साधारणपणे १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात झाली, जेव्हा स्त्रियांच्या छोट्या गटांनी आणि काही पुरोगामी पुरुषांनी भारतातील स्त्रियांच्या असमान स्थितीचा मुद्दा अधोरेखित केला. तत्कालीन स्त्री-चळवळ अनेक प्रकारे समाजसुधारणेच्या चळवळीच्या अनुषंगाने गेली. ब्राह्मो समाज आणि आर्य समाज यांनी महिला मंडळे तयार केली. ज्यामुळे स्त्रियांना विचारांची देवाणघेवाण करून प्रगती करण्यास व्यासपीठ मिळाले. राजाराम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, न्या. महादेव गोविंद रानडे, बेहरामजी मलबारी या समाजसुधारकांनी भेदभाव करणाऱ्या प्रथा व रूढींना आव्हान दिले. सुधारकांच्या एकत्रित प्रयत्नांमुळे ब्रिटिश सरकारने या

प्रकरणात हस्तक्षेप केला. द प्रिव्हेन्शन ऑफ सती ॲक्ट (१८२९), विधवा पुनर्विवाह कायदा (१८५६), स्त्री-भ्रूणहत्या (निवारण) कायदा (१८७०), द एज ऑफ कन्सेण्ट अँट मर्रज ॲक्ट (१८९१) सारखे कायदे सरकारने केले.

भारतीय स्त्रियांना पुरुषांच्या समान पातळीवर आणण्याच्या हेतूने शिक्षित करण्यासाठी जागरूक प्रयत्न केले गेले. जन्माने आयरिश स्त्री-वादी सामाजिक कार्यकर्त्या मार्गरेट कजिन यांनी मद्रासमध्ये (आताची चेन्नई) इंडियन वुमन असोसिएशनची स्थापना करून भारतीय स्त्री-संघटनेची मुहूर्तमेढ रोवली. भारतातील हा पहिला स्त्री-वादी गट होता आणि म्हणूनच ही भारतीय परिप्रेक्ष्यात महत्त्वाची घडामोड म्हणून पाहिली जाते. त्यांनी पुण्यामध्ये एक परिषद आयोजित केली ज्यामध्ये विविध गटांतील प्रतिनिधींनी महिलांच्या शिक्षणाविषयीच्या आपापल्या कल्पना मांडल्या. या परिषदेत भारतातील महिलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याविषयी कल्पनांना व मुद्द्यांना मूर्त स्वरूप देण्यात आले. १९२६ साली अखिल भारतीय महिला कॉन्फरन्सची स्थापना झाली. भारतीय स्त्री-चळवळीच्या सर्वसाधारण उद्देश व तत्त्वांवर ब्रिटिशांचा असलेला प्रभाव नाकारता येणार नाही. विचार आणि दृष्टिकोनातील उदारमतवादामुळे महिलांना स्वतःला शिक्षित करण्यास उद्युक्त केले गेले. जरी बहुतेक महिला लाभार्थी या उच्च जातीच्या किंवा उच्चभू पाश्र्वभूमीच्या होत्या तरी ब्रिटिश कालखंडात मानव कल्याणकारी उद्देशाने या चळवळीला पाठबळ मिळाले. त्या कालखंडात भारतीय महिलांना त्यांच्या आत्मप्रतिष्ठा व आत्मभानाची जाणीव झाली.

(२) राष्ट्रीय चळवळीचा परिणाम : राष्ट्रीय चळवळीत महिलांचा सहभाग वाढला. महात्मा गांधींच्या तत्त्वांचा चळवळीतल्या स्त्रियांच्या विचारांवर आणि सहभागावर परिणाम होऊ लागला. स्वातंत्र्याच्या लढ्यात महिलांच्या वाढत्या सहभागाने त्यांना त्यांच्या हक्काबद्दल जागरूक केले. स्वातंत्र्यलढ्यातील आंदोलनात महिला मोठ्या संख्येने सहभागी झाल्या. जेव्हा पुरुष स्वातंत्र्यसैनिकांना तुरुंगात टाकले गेले; तेव्हा स्त्री-स्वातंत्र्यसैनिकांनी कठीण आणि आव्हानात्मक परिस्थिती हाताळल्या. यासंदर्भात कस्तुरबा गांधी,

विजयालक्ष्मी पंडित, अँनी बेझंट आणि सरोजिनी नायडू या महिला नेत्यांचा उल्लेख आवश्यक आहे. अँनी बेझंट यांनी प्रसिद्ध होमरूल चळवळीचे नेतृत्व केले, ज्यामध्ये महिलांनी भाग घेतला. सरोजिनी नायडू यांनी महिलांच्या मताधिकारांसाठी काम केले आणि कायदेभंग चळवळीत काँग्रेस पक्षाचे नेतृत्व केले. याशिवाय मुथुलक्ष्मी रेड्डी, राजकुमारी अमृत कौर, सरला देवी, सुचेता कृपलानी, अरुणा असफ अली यांनी अहिंसा चळवळीत भाग घेतला. १९४२ मध्ये पारित झालेल्या 'भारत छोडो' ठरावामध्ये महिलांना 'भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील शिस्तबद्ध सैनिक' म्हणून संबोधित केले गेले.

(३) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड : स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या चळवळीची तीव्रता कमी होत गेली कारण राजकीय स्वातंत्र्याने महिलांच्या चळवळीचे मूळ लक्ष्य आणि हेतू झाकोळले गेले. भारतीय राज्यघटनेत भारतीय पुरुष आणि स्त्रियांना समानता आणि न्याय बहाल करणारी अनेक कलमे समाविष्ट केली गेली. आदिवासींचा असंतोष, आर्थिक पेचप्रसंग, विद्यार्थ्यांचे आंदोलन यांसारख्या अनेक मुद्द्यांवर सामूहिक संघर्ष आणि निदर्शने झाली. यामुळेच स्त्री-चळवळीच्या मूळ उद्देशाकडे दुर्लक्ष झाले.

१९७५ ते १९८५ हे दशक आंतरराष्ट्रीय महिला दशक म्हणून जाहीर करण्यात आले आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून घोषित केले. भारतातील महिलांच्या स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी समितीची स्थापना केली गेली. समितीने आपला अहवाल सन १९७४ मध्ये प्रकाशित केला. 'टूवर्ड्स इक्वालिटी' (समानतेच्या दिशेने) या अहवालात महिला दखलपात्र नसल्याचे, पुरुषप्रधानतेचे आणि महिलांवरील हिंसाचाराचे मुद्दे मांडण्यात आले. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाजातील महिलांविरुद्धचे भेदभाव आणि शोषण अधोरेखित केल्यामुळे हा अहवाल महत्त्वाचा गणला जातो. या अहवालाने स्त्रियांच्या समस्यांशी संबंधित अनेक मुद्द्यांचे सर्वेक्षण व आढावा यशस्वीपणे घेतला. स्त्रियांशी संबंधित अनेक समस्या व मुद्दे अस्पर्शितच असल्याची वस्तुस्थिती या अहवालाने मांडली.

स्त्री-चळवळीच्या या टप्प्यात महिलांवरील हिंसा, लैंगिक साचेबद्ध प्रतिमा तसेच, महिला समानतेसाठीच्या वैधानिक मागण्यांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले गेले. १९८० च्या दरम्यान महिलांच्या संघटना मुंबई, पुणे आणि दिल्लीमध्ये सक्रिय झाल्या. बायजा, द फेमिनिस्ट नेटवर्क, मानुषी यांसारखी नियतकालिके स्त्रियांचे प्रश्न पुढे आणण्यासाठी प्रकाशित केली गेली. आंतरराष्ट्रीय महिलांच्या दशकाच्या शेवटी, १९८५ मध्ये चळवळीचा केंद्रबिंदू बदलत गेला. महिलांच्या आधुनिक चळवळीचा मार्ग ठरविण्यात ही प्रकरणे निर्णायक ठरली - मथुरा बलात्कार प्रकरण (१९७२), रूप कंवर सती प्रकरण (१९८७), निर्भया बलात्कार प्रकरण (२०१२). तसेच हुंडा मृत्यू, छेडछाड आणि घरगुती हिंसा यांसारख्या महिलांवरील गुन्हेगारीच्या वाढत्या घटना चळवळीचे संदर्भबिंदू होत्या. अलिकडील काळामध्ये, दलित स्त्रीवादी चळवळ उदयास आलेली दिसते. ज्याचा उद्देश या विशिष्ट गटाच्या समस्यांशी निगडित आहे.

(४) महिला सबलीकीकरणाकडे वाटचाल : भारताच्या ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये झिरपत या चळवळीने वेग घेतला आहे. लाभार्थी ते सहभागी अशा वेगवेगळ्या रूपात चळवळीशी संलग्न महिला कार्यरत आहेत. महिला सबलीकरणाच्या मोहिमेमध्ये पत्रकार, शिक्षणतज्ज्ञ, डॉक्टर्स आणि उद्योजक अशा विविध व्यवसायांतील महिला उत्साहाने सामील झाल्या आहेत.

स्त्री-चळवळ ही अनेकांथाने समाजाभिमुख आणि बहुपेडी चळवळ म्हणता येईल. या चळवळीची उत्क्रांती आणि व्याप्तीचे वर्णन केवळ कालक्रमानुसार किंवा विचारधारेनुसार किंवा भौगोलिक परिस्थितीच्या एकल मापदंडांने करता येणार नाही. ही चळवळ अनेक टप्प्यांतून गेली आहे. चळवळीच्या मूलभूत उद्दिष्टांचा सारांश तीन महत्त्वाच्या मुद्द्यांमध्ये दिला जाऊ शकतो. - समान हक्कांसाठी संघर्ष, भेदभावाच्या प्रथा नष्ट करणे, स्त्रियांना सबल व सक्षम बनवणे. या चळवळीत महिला, पुरोगामी पुरुष, स्वयंसेवी संस्था आणि सरकार यांचा सकारात्मक सहभाग आहे. ही चळवळ वेगवेगळ्या दृष्टीकोनाद्वारे आणि बदलत्या प्रतिमानाद्वारे जोरदारपणे कार्यरत आहे.

हे माहिती आहे का?

विशाखा मार्गदर्शिकेमध्ये स्त्रियांच्या कामाच्या ठिकाणी लैंगिक शोषणाच्या समस्येसंबंधी मार्गदर्शन केले आहे. ही मार्गदर्शिका भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने प्रथम १९९७ मध्ये त्यानंतर २०१३ मध्ये सुधारणा करून बनवली आहे. या कायदेशीर तरतुदीमुळे स्त्रियांना कामाच्या ठिकाणी सुरक्षित आणि निरोगी वातावरणाची हमी दिली आहे.

कृती २

आपल्या परिसरातील महिलांचे गट / स्वयंसेवी संस्था (उदा., अंगणवाडी महिला शिक्षक, समलिंगी महिला, दलित महिलांचे गट, मुस्लिम महिला संघटना) यांची माहिती घ्या. त्यांच्या कार्याबद्दल जाणून घेऊन त्यांच्या संस्थेस भेट द्या. आपण त्यांच्या सदस्यांची किंवा स्वयंसेवकांची मुलाखत घेऊन त्यांच्या कार्याचे स्वरूप, त्यांचा लोकाभिमुख कार्यक्रम, त्यांना येणाऱ्या अडचणी याबद्दल माहिती घेऊन आपले निष्कर्ष वर्गात सादर करून त्यावर चर्चा करा.

५.३ भारतातील कामगार चळवळ

भारतातील कामगार चळवळ समजून घेण्यासाठी योग्य प्रारंभिक बिंदू म्हणजे भारतातील औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया. कारखानदारी आणि आधुनिक उद्योगधंद्यांमुळे भारतीय समाजाची वैशिष्ट्ये आणि स्वरूप बदलले. यामुळे आपल्या अर्थव्यवस्थेचा कायापालट झाला आणि नवीन उत्पादन यंत्रणेच्या अनुषंगाने श्रमविभाजनाची पद्धत बदलली. भांडवलदार (कारखाना मालक) आणि कामगार असे दोन वर्ग उदयास आले.

आधुनिक उद्योग हे नफ्याच्या तत्त्वावर कार्य करत असल्यामुळे कामगारांकडून वाढीव काम करून घेणे, कमीत कमी पगार देणे, कामकाजाचे तास वाढवणे, पदोन्नतीस उशीर करणे, रोजगारात कपात करणे, कामाच्या ठिकाणावरील सुविधांचा अभाव असे प्रकार

अस्तित्वात येऊ लागले. या परिस्थितीमुळे कामगारांनी एकत्र येऊन भारतातील व्यवस्थेचा निषेध करण्यास सुरुवात केली.

औद्योगिक कामगार वर्गाची चळवळ मुख्यत्वे चार टप्प्यांत विभागली जाऊ शकते : -

कामगार चळवळ

(१) पहिला टप्पा : कामगार चळवळीचा उदय (१८५० ते १९१८ चा कालावधी) : पहिला टप्पा प्राथमिक स्वरूपाचा होता. पूर्वनियोजन आणि पूर्वसंघटन न करता कामगारांच्या गटांनी केलेला निषेध स्वयंस्फूर्त असला तरी स्वतंत्र घटनांपुरता मर्यादित होता.

मार्च, १८७५ मध्ये शापूरजी बेंगाली यांनी कामगारांच्या असमाधानकारक परिस्थितीविरुद्ध बंड केले. त्यांच्या प्रयत्नांचा परिणाम म्हणून १८८१ मध्ये पहिला कारखाना कायदा लागू झाला. नारायण मेघाजी लोखंडे यांचा उल्लेख महत्त्वाचा ठरतो. देशातील पहिली कामगार संघटना 'बॉम्बे मिल हँड्स असोसिएशन' ही २३ सप्टेंबर १८८४ रोजी लोखंड्यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झाली. त्यांनी कामगारांच्या मागण्या व समस्या समजून घेण्यासाठी मुंबई प्रांतामध्ये गिरणी कामगारांची परिषद आयोजित केली आणि कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी ठराव संमत केले. नारायण मेघाजी लोखंडे यांना भारतीय कामगार चळवळीचे जनक मानले जाते.

दुसऱ्या टप्प्यात कामगारांना भेडसावणाऱ्या अडचणी व समस्यांबद्दल जाणीवपूर्वक आकलन केले गेले. कामगार संघटनांची स्थापना ही या टप्प्यातील महत्त्वाची उपलब्धी होती. अनेक समाजधुरिणांनी कामगारांमधील

असंतोषाची जाणीवपूर्वक दखल घेतली आणि परिस्थितीवर उपाय म्हणून कल्याणकारी उपाययोजना अमलात आणण्याचा प्रयत्न केला. अनेक विद्वानांच्या मतानुसार ही कामगारांची चळवळ म्हणून असण्याऐवजी कामगारांसाठीची चळवळ म्हणून दृगोचर झाली. तसेच ही चळवळ सौम्य स्वरूपाची होती.

(२) दुसरा टप्पा : दबाव गटांचा उदय (१९१८ ते १९४७ पर्यंतचा कालावधी) : पहिल्या महायुद्धानंतर अर्थव्यवस्था व उद्योगात अनेक बदल घडून आले. वस्तूंच्या किमती व नफा वाढला परंतु कामगारांच्या रोजगाराची आणि कामाची परिस्थिती सुधारली नाही. यामुळे कामगारांमध्ये असंतोष व अशांतता निर्माण झाली. संप हे कामगारांच्या हातातील एक प्रमुख अस्त्र असते. कामगारांच्या असंतोषाचे प्रतिबिंब १९१८ ते १९२० या कालावधीतील अनेक संपांच्या रूपाने दिसून आले. मुंबई, अहमदाबाद, सोलापूर, मद्रास (चेन्नई) येथील कापड गिरणी कामगार, कानपूरची लोकर गिरणी, कलकत्त्याच्या जूट गिरण्या, जमशेदपूरची स्टील कंपनी, मुंबई व जबलपूरमधील रेल्वे कामगार आणि मुंबईचे गोदी कामगार यांची निदर्शनेही झाली. यांपैकी बहुतेक संप उत्स्फूर्तपणे केले गेले आणि बहुतांश संप हे रोजगार आणि वेतन अशा कारणांशी संबंधित होते.

कामगार संघटनांचा दबावगट म्हणून उदय ही या चळवळीतील प्रगतीदर्शक घटना म्हटली जाऊ शकते. वाढत्या असमाधानकारक औद्योगिक वातावरणामुळे भारतात कामगार संघटनेची चळवळ अधिक संघटितपणे उभी राहिली. ऑक्टोबर १९२० मध्ये ६४ कामगार संघटनांच्या प्रतिनिधींची परिषद आयोजित केली गेली. याचा परिणाम म्हणून लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षतेखाली अखिल भारतीय कामगार संघटना काँग्रेसची (AITUC) स्थापना झाली. १९२६ मध्ये सरकारने इंडियन ट्रेड युनियन ॲक्ट संमत केला ज्यायोगे सर्व नोंदणीकृत संघटनांना घटनात्मक मान्यता देण्यात आली. या अधिनियमांतर्गत १९२६ साली मान्यता प्राप्त करणारी पहिली संघटना म्हणजे ना. म. जोशी यांच्या नेतृत्वाखालील बॉम्बे टेक्स्टाइल लेबर युनियन.

कामगार चळवळीतील मार्क्सवादी विचारांचा प्रमुख प्रभाव असलेल्या डाव्या विचारसरणीचा उदयदेखील या

काळात झाला. त्यातून शोषणात्मक व्यवस्थेला रोखण्याच्या हेतूने कामगार वर्गाला भांडवलशाही रचनेच्या विरोधात संघटित होण्याची पार्श्वभूमी निर्माण झाली.

‘महामंदी’ या जागतिक आर्थिक संकटाचा भारतातील कामगार चळवळीवर विपरित परिणाम झाला. संपांची वारंवारिता वाढली आणि कामगार संघर्ष अधिक तीव्र करण्यात मुझफ्फर अहमद, श्रीपाद अमृत डांगे या नेत्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. वेगवेगळ्या वैचारिक पार्श्वभूमी असलेल्या कामगार संघटनांची संख्या वाढली. यांच्यात समन्वय साधण्यासाठी नॅशनल ट्रेड युनियन फेडरेशन (एनटीयूएफ) ची स्थापना केली गेली. एआयटीयूसी आणि एनटीयूएफच्या एकत्रित प्रयत्नांमुळे परिस्थितीत फारसा बदल झाला नाही आणि वेगवेगळ्या संघटनांमध्ये तणाव व वैर कायम राहिले.

(३) तिसरा टप्पा : इंटक (INTUC) ची भूमिका (१९४८ ते १९६० चा कालावधी) : सन १९४७ मध्ये इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस (इंटक) ची स्थापना झाली. १९४८ मध्ये कामगारांच्या हक्कांच्या रक्षणासाठी आणि त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राजकीयरीत्या असंलग्न अशी स्वतंत्र संस्था स्थापन केली गेली. ही हिंद मजदूर सभा (एचएमएस) होय. जे एचएमएसच्या तत्वांशी सहमत नव्हते त्यांनी १९४९ मध्ये युनायटेड ट्रेड युनियन काँग्रेस (यूटीयूसी) नावाची एक समांतर संस्था स्थापन केली. १९५५ मध्ये भारतीय मजदूर संघ (बीएमएस) ची स्थापना झाली. १९४७ मध्ये काँग्रेसची सत्ता आल्यावर कामगार संघटनांच्या उपक्रमांचे परीक्षण सुरू झाले. वेळप्रसंगी टीकाही झाली. सर्वात महत्त्वाची टीका म्हणजे सरकारचा कामगार संघटनांच्या कामातील हस्तक्षेप ही होय.

या चार प्रमुख कामगार संघटनांच्या व्यतिरिक्त इतर अनेक कामगार संघटना कामगार चळवळीत महत्त्वाची भूमिका बजावत होत्या. त्यानंतरच्या काही वर्षांत कामगारांनी उद्योगपतींच्या विरोधात अनेकवेळा संपाचे हत्यार उपसले. साठच्या दशकात कामगारांच्या तक्रारी वेतन, बोनस आणि ओव्हरटाइमशी संबंधित होत्या. परंतु, त्यानंतर त्यामध्ये कामावरून निलंबन, अन्यायकारक बडतर्फी, कामगारांचे हक्क असा बदल झाला. त्यानंतरच्या औद्योगिक काळात, त्यात कामगारांची बढती, संधींचा अभाव, कामगारांचा सन्मान इत्यादी

बाबी महत्त्वाच्या ठरू लागल्या. प्रत्येक प्रस्थापित राजकीय पक्षाने कामगारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व आपली मतपेढी वाढविण्याच्या उद्देशाने स्वतःची कामगार संघटना विकसित केली. याचा परिणाम असा झाला की राजकीय पक्ष जितका मोठा तितकाच त्यांचा कामगारांचा गट विस्तृत व सामर्थ्यवान ठरू लागला. त्याचप्रमाणे जर पक्षात फूट पडली तर संघटनांचे विभाजन होऊ लागले. उदाहरणार्थ, जेव्हा कम्युनिस्ट शाखा सीपीआय आणि सीपीएममध्ये विभागली गेली, तेव्हा कम्युनिस्ट शाखेने सीपीआय हाती घेतली आणि सीपीएमने भारतीय कामगार संघटना (सीआयटीयू) नावाची स्वतंत्र संस्था स्थापन केली.

(४) चौथा टप्पा : चळवळींचे एकत्रीकरण आणि विविधीकरण (१९६० आणि त्यानंतरचा कालावधी) :

पन्नासच्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळापर्यंत कामगार चळवळ, कामगारांना कामाचा मोबदला, कामाची परिस्थिती इत्यादीबाबत लढा देण्यात यशस्वी ठरली. साठच्या दशकात आर्थिक वाढ व विस्ताराची गती कमी झाली होती. आर्थिक मंदीमुळे व्यवस्थापनांनी कामगारांच्या मागण्या नाकारण्यास सुरुवात केली होती. औद्योगिक कलह कायदा १९४७ हा औद्योगिक कलहांची तपासणी तसेच त्यावर तोडगा काढण्यासाठी यंत्रणा व प्रक्रिया करून औद्योगिक शांतता व सुसंवाद सुनिश्चित करण्यासाठी पारित केला गेला. या कायद्याद्वारे कामगार व व्यवस्थापनातील संघर्ष कमी करण्यासाठी समेट, लवाद आणि न्यायालयीन निवाडा यांच्या यंत्रणा वापरण्यास अनुमती दिली गेली.

अगदी प्रतिकूल परिस्थितीतही, १९७० च्या दशकापर्यंत चळवळीने कामगारांच्या हितसंबंधाचे आणि समस्यांचे प्रतिनिधित्व करण्याचे आश्वासक काम केले. १९७० नंतर मात्र चळवळीची गती मंदावली. साधारणपणे आठ वर्षे चाललेला गिरणी कामगार संप हा शेवटचा मोठा संप होता. या ऐतिहासिक बॉम्बे टेक्सटाइल संपाची सुरुवात जानेवारी, १९८२ मध्ये मुंबईतील गिरणी कामगारांचे केंद्रीय नेते दत्ता सामंत यांच्या नेतृत्वाखाली झाली. एकूण ६५ कापड गिरण्यांमधील २,५०,००० कामगारांनी काम थांबवले. वेतन आणि बोनस संबंधित बाबींमध्ये वाढ करण्याची मागणी हे या संपाचे मुख्य

उद्दिष्ट होते. वेतनवाढीच्या मागणीबरोबरच दत्ता सामंत यांनी १९४७ चा बॉम्बे इंडस्ट्रियल ॲक्ट रद्द करण्याची मागणी केली. तत्कालीन सरकारने कामगार संघटनांच्या मागणीला ठामपणे नकार दिला. हा संप वर्षानुवर्षे सुरू राहिला. संपामुळे उद्योगाचे मोठे नुकसान झाले आणि कामगार दारिद्र्याच्या खाईत ढकलले गेले. बऱ्याच कामगारांना त्यांचे घरदार, अल्प मालमत्ता विकून मुंबईच्या उपनगरी भागात स्थलांतरित व्हावे लागले. या संपाचा कामगार, उद्योग आणि सरकार यांच्यातील औद्योगिक संबंधांवर नकारात्मक परिणाम झाला.

भारत सरकारच्या कामगार मंत्रालयाच्या लेबर ब्युरोच्या २०१२ च्या अहवालानुसार भारतात अंदाजे १६,१५४ कामगार संघटना अस्तित्वात आहेत. भारतीय मजदूर संघ ही भारतातील सर्वात मोठी कामगार संघटना आहे. आजच्या घडीला चळवळ मुख्यत्वे राजकीय निकषांवर विभागली गेली आहे. औद्योगिक क्षेत्राची सध्याची परिस्थिती पाहता सरकारच्या भूमिकेत लक्षणीय बदल करण्यात आले आहेत. कामगार मंत्रालय, भारत सरकारने मान्यता दिलेल्या राष्ट्रीय स्तरावरील काही संघटना म्हणजे एआयटीयूसी (ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस), आयएनटीयूसी (इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस), सेवा (स्वयंरोजगार महिला संघटना) या होय. कामगार संघटना बऱ्याचदा मोठ्या फेडरेशनशी संलग्न असतात. ऑल इंडियन बँक एम्प्लॉईज असोसिएशन, रेल्वे कामगार संघटना यांसारख्या ट्रेड युनियन फेडरेशन अजूनही कार्यरत आहे. राष्ट्रीय स्तरावर कामगारांचे प्रतिनिधित्व करणारी देशातील एक प्रमुख फेडरेशन म्हणजे सेंट्रल ट्रेड युनियन ऑर्गनायझेशन (सीटीयूओ)

कामगारांच्या चळवळीने मोठा पल्ला गाठला आहे. या चळवळीतील महत्त्वाच्या बदलांचा इथे उल्लेख करणे आवश्यक आहे. (i) कामगारांचे मुद्दे ज्यासाठी ही चळवळ उभी राहिली. (ii) कामगार चळवळीला आकार देणारं नेतृत्व. (iii) समाजधुरीण कामगारहितासाठी उभे ठाकले आणि कालौघात कामगारांनी या लढ्याची धुरा स्वतःच्या खांद्यावर घेतली. त्यातूनच युनियन नेत्यांचा वर्ग उदयाला आला. (iv) जागतिकीकरणबरोबरच सरकारची या चळवळीतील भूमिकादेखील बदलत गेली. आणि (v) कामगार संघटनांचे राजकीयकरण.

कृती ३

सहा विद्यार्थ्यांचा एक असे गट तयार करा. आपल्या परिसर किंवा प्रदेशातील कामगारांच्या चळवळींची माहिती जमवा. १२ स्लाइडचे पॉवरपॉइंट सादरीकरण करा. चळवळीची सुरुवात कशी झाली, चळवळीशी संबंधित महत्त्वपूर्ण व्यक्ती, त्यांचे मोठे योगदान किंवा यश, त्यांच्या समोरील आव्हाने याबद्दल माहिती एकत्र करा. वर्गात आपली पॉवरपॉइंट सादरीकरण सादर करा; सर्व गट सदस्यांनी किमान दोन स्लाइड्सवर चर्चा करावी. सादरीकरणानंतर प्रश्नोत्तर सत्र होऊ शकते.

५.४ भारतातील शेतकरी चळवळ

शेतकरी चळवळ

भारत हा प्रामुख्याने कृषिप्रधान देश आहे. भारतीय समाजातील बहुसंख्य लोक शेतीशी संबंधित व्यवसायांशी संलग्न आहेत. या प्रवर्गातील सर्वात प्रमुख गट हा शेतकऱ्यांचा असू शकतो. शेतकरी हा भौगोलिकदृष्ट्या विखुरलेला वर्ग आहे. तरीही असंतोषाला प्रतिसाद म्हणून त्यांनी एकत्र येण्याची उदाहरणे भारतीय इतिहासात सापडतात. भारतातील शेतकरी संघर्ष खालील टप्प्यांच्या आधारे समजून घेता येईल.

(१) प्राथमिक काळातील असंतोष १८५७ ते १९२१ पर्यंतचा कालावधी : कॅथलिन गफ यांनी ब्रिटिश काळाचे वर्णन करताना त्याचा भारताच्या ग्रामीण भागावर झालेला परिणाम अधोरेखित केला आहे. ब्रिटिश राजवटीच्या सुरुवातीच्या काळातील महसूल प्रणाली शोषणकारी स्वरूपाची होती. शेतकरी, शेतमजूर यांना

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना कर देण्यासाठी सावकारांकडून पैसे घ्यावे लागत होते. या टप्प्यात जमिनदारी व्यवस्था प्रचलित झाली, ज्यायोगे गरीब शेतकऱ्यांकडून पैसे वसूल झाले नाहीत तर जमीन मालक त्यांची जमीन हिसकावून घेऊ शकत होते. बऱ्याच गरीब शेतकऱ्यांनी त्यांच्या वंशपरंपरागत जमीन व संसाधनांवरील आपला हक्क गमावला. याच काळात दुष्काळ आणि नैसर्गिक आपत्ती यामुळे परिस्थिती अधिक गंभीर झाली. शेतकऱ्यांचे कर्जबाजारीपण वाढत गेले. यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये प्रचंड असंतोष पसरला.

या काळात बंडस्वरूपात अनेक उठाव झाले. ए. आर. देसाई, डी. एन. धनागरे यांसारख्या अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी ब्रिटिश सरकारविरुद्ध शेतकरी व शेतमजुरांच्या संघर्षाच्या मालिकेचे दस्तऐवजीकरण केले आहे. काही उदाहरणे द्यायची तर सावकारांविरुद्ध डेक्कन उठाव, बंगाली कुळांचा जमिनदारीविरुद्ध उठाव, पंजाबमधील शेतकऱ्यांचा सावकारांविरुद्धचा संघर्ष. १९१७-१८ मध्ये नॅशनल काँग्रेसच्या नेतृत्वात दोन मोठे शेतकरी संघर्ष महत्त्वाचे आहेत. बिहारमधील नीळ बागायतदारांच्या विरोधातील चंपारण्य संघर्ष आणि पीक नासाडीच्या पार्श्वभूमीवर कैरा येथे शेतमजुरांनी जमीन महसूल जमा करण्याच्या विरोधातला संघर्ष. शेतकऱ्यांच्या तक्रारी व त्यांच्या मागण्यांची दखल घेण्यासाठी काँग्रेसने शेतकरी समित्या स्थापन केल्या.

(२) किसान सभांचा उदय १९२२ ते १९४६ पर्यंतचा कालावधी : जमिनदारांना आणि भांडवलदारांना पाठिंबा देण्यासाठी काँग्रेसने घेतलेल्या पुढाकाराने संघर्ष करणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये नाराजी निर्माण झाली. १९२६-२७ दरम्यान बंगाल, पंजाब आणि उत्तर प्रदेशात अनेक किसान सभा क्रांतिकारी संकल्पनांसह आयोजित केल्या गेल्या. स्वामी सहजानंद सरस्वती यांच्या नेतृत्वात बिहारमध्ये जमिनदारी विरुद्ध आवाज उठवण्याच्या उद्देशाने किसान सभेच्या चळवळीस प्रारंभ झाला. बिहार आणि उत्तर प्रदेशमधील किसान सभेच्या प्रतिनिधींनी आपल्या सर्व मागण्यांसंदर्भात सर्वपक्षीय परिषदेत निवेदन सादर केले. बारडोली जिल्ह्यातील शेतकरी वर्गाचे दोन संघर्ष एका पाठोपाठ एक सुरू झाले. पहिला संघर्ष १९२८-२९ मध्ये आणि दुसरा

१९३०-३१ मध्ये.

१९३० च्या दशकात या चळवळीला वेग आला. १९३५ मध्ये पहिली किसान काँग्रेस आयोजित करण्यात आली होती. ज्यामध्ये शेतकऱ्यांचा संताप आणि असंतोष यांची दखल घेतली गेली. याची परिणती म्हणून एप्रिल १९३६ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या लखनऊ अधिवेशनात अखिल भारतीय किसान सभा (एआयकेएस) ची स्थापना झाली. हा संघर्ष भारताच्या इतर भागांतही पसरला. पंजाबमध्ये राजा महेंद्र प्रताप यांच्या नेतृत्वात शेतकरी चळवळ उफाळून आली. पंजाबमधील शेतकरी आणि शेतमजूर एकत्रित आणण्यासाठी 'गदर पक्षाने' महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. गुजरातमध्ये महात्मा गांधींनी खेडा या गावी ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात गरीब शेतकऱ्यांच्या संघर्षाचे नेतृत्व केले. दक्षिणेकडील पट्ट्यात (उदा., आंध्र प्रदेश) वन कायद्याविरुद्ध संघर्ष सुरू झाला. याच टप्प्यात शेतकऱ्यांची स्थिती अधिक बिघडत गेली. ज्याचा परिणाम म्हणजे अनेक बंडस्वरूप व निषेधात्मक आंदोलनांची मालिका तयार झाली.

(३) स्वातंत्र्योत्तर कालावधी : राजकीय स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही शेतकरी आणि शेतमजुरांच्या परिस्थितीत फारशी सुधारणा झाली नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळीचा उदय हा १९७० च्या दशकातला म्हटला जाऊ शकतो.

कृषी-औद्योगिक तसेच व्यावसायिकदृष्ट्या वित्तकारणात आघाडीवर असलेल्या पंजाब, हरियाणा, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक आणि तमिळनाडू या राज्यांमध्ये साहजिकच सर्वप्रथम शेतकऱ्यांमधील असंतोष व्यक्त होऊ लागला. स्वातंत्र्योत्तर काळातील नव्या वैचारिक परिप्रेक्ष्यांचा चळवळीवर प्रभाव पडला.

१९६० आणि ७० च्या दशकात या चळवळीचे स्वरूप अधिक संघटित झाले. चरणसिंग हे शेतकरी संघर्षातील एक महत्त्वाचे नाव बनले. त्यांनी टोकाचे यांत्रिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणाला विरोध केला आणि शेतीत कमी भांडवलाच्या गुंतवणुकीच्या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. १९७४ मध्ये त्यांनी भारतीय क्रांती दल (बीकेडी) आणि भारतीय लोक दल

(बीएलडी) या संघटनांची स्थापना केली.

१९७० पासून कोणत्याही राजकीय संघटनेचा पाठिंबा न घेता शेतकऱ्यांनी आपले गट तयार करण्यास सुरुवात केली. १९७३ मध्ये नवी दिल्ली येथे शेतकऱ्यांचे अधिवेशन आयोजित करण्यात आले होते, त्यानंतर १९७८ मध्ये आणखी एक अधिवेशन झाले. त्यात सरकारला २० कलमी मागण्यांची सनद सादर केली गेली. निर्णय प्रक्रियेतील महत्त्वाच्या संस्थांवर शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधित्व, शेती आणि उद्योग यांच्यातील असमतोल दूर करणे यांसारख्या मागण्यांचा समावेश होता. याच सुमारास तमिळनाडू आणि पंजाबमध्ये सशक्त अशा शेतकरी संघटनांचा उदय झाला. महाराष्ट्रामध्ये १९८० मध्ये शरद जोशी यांच्या नेतृत्वात शेतकरी संघटना आणि एम. डी. ननजुंडास्वामी यांच्या नेतृत्वात कर्नाटक राज्य रयत संघ यांची स्थापना झाली. या संघटना म्हणजे भारतातील शेतकरी चळवळीतील मैलाचे दगड म्हणावे लागतील.

औद्योगिकीकरणाच्या आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियांमुळे शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत वेगाने बदल झाला आहे. हंगामी चढ-उतार, सरकारची उदासीनता आणि नागरी समूहाकडून उपेक्षा यामुळे शेतकरी पीडित राहिला. शेतीशी निगडित विपन्नावस्थेमुळे शेतकरी नैराश्याच्या खाईत ढकलला जात आहे. शेतकऱ्यांची आत्महत्या ही एक सामान्य बाब बनली आहे. मार्च २०१८ मध्ये, महाराष्ट्रातील विविध भागांतील हजारो शेतकऱ्यांनी एकत्र येत आपल्या तक्रारींचा पाढा सरकारसमोर वाचण्यासाठी व आपली निराशा व्यक्त करण्यासाठी लॉन्ग मार्च करत मुंबई येथील मंत्रालयाकडे कूच केले. शेतकऱ्यांनी बाजारपेठेशी असहकार पुकारत कृषिउत्पादन रस्त्यावर फेकून दिले आणि शेतकऱ्यांचा संप ही संज्ञा प्रथमच माध्यमांमध्ये वापरली गेली. शेतकऱ्यांच्या संघर्षाचा हा पूर्णपणे नवा अध्याय म्हणता येईल.

कृती ४

मागील वर्षातील शेतकरी आत्महत्यांशी संबंधीत वृत्तपत्रातील तसेच नियतकालिकातील लेख संकलित करा. आपल्या वर्गाच्या बुलेटिन बोर्डवर ही माहिती सादर करा.

५.५ भारतातील पर्यावरण चळवळ

गाडगीळ आणि गुहा यांनी 'पर्यावरण चळवळ' याची व्याख्या अशी केली आहे की, "नैसर्गिक संसाधनांचा शाश्वत उपयोग, पर्यावरणाचा न्हास थांबविणे किंवा पर्यावरणाचे जतन करणे या दिशेने जाणीवपूर्वक निर्देशित केलेली एक संघटित सामाजिक प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरण चळवळ होय." हरित चळवळ, संवर्धन चळवळ या संज्ञा वैकल्पिकरीत्या पर्यावरण चळवळीसाठी वापरल्या जातात.

पर्यावरणवाद हे एक व्यापक तत्त्वज्ञान आहे. हे तत्त्वज्ञान आपल्या सभोवतालाच्या परिसराच्या संवर्धन आणि विकासाला केंद्रीभूत मानून पर्यावरण आणि संस्कृतीच्या सुधारणेसाठी कळकळीचे प्रयत्न करते. आधुनिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणाच्या अपरिहार्य परिणामांमुळे मानवी जीवनासमोर अनेक प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष आव्हाने आहेत. जीवनशैलीतील, लोकसंख्याशास्त्रीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अनियमित विसंगती पर्यावरणीय संतुलनाला घातक आहेत.

(१) भारतातील पर्यावरण चळवळीचा उदय :

आधुनिक पर्यावरणवादाची सुरुवात १९६० च्या दशकात झाली. पर्यावरणाच्या न्हासाविषयी वाढती जागरूकता आणि जनजागृतीमुळे बरेचसे उपक्रम, कार्यक्रम आयोजित केले गेले आणि माहिती प्रकाशित झाली. अमेरिकेचे अध्यक्ष रिचर्ड निक्सन यांनी सन १९७० मध्ये अमेरिकन पर्यावरणविषयक धोरण कायदा साक्षांकित केला. तेव्हापासून २२ एप्रिल हा दिवस संपूर्ण जगात 'वसुंधरा दिन' म्हणून साजरा केला जातो. १९७२ मध्ये, स्टॉकहोम येथे संयुक्त राष्ट्रांच्या वतीने मानव पर्यावरणाविषयी परिषद आयोजित केली गेली. या परिषदेमुळे पर्यावरणीय समस्यांबद्दल अनेकांच्या मनात स्वारस्य निर्माण झाले. १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीस जर्मनी आणि उत्तर अमेरिकेच्या हरित चळवळीने वसुंधरेचे संरक्षण, जतन आणि संवर्धनाचे महत्त्व यांबद्दल जनजागृती करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. यामुळे पर्यावरण चळवळ जगाच्या इतर भागातही पसरली.

बहुतेक विकसनशील देशांप्रमाणेच भारतीय

समाजातही संसाधनांबाबत असंवेदनशील व अनियंत्रित शोषणाची वृत्ती दिसून येते. भारतातील पर्यावरण चळवळ पुढील कारणांमुळे इतर सामाजिक चळवळींपेक्षा आपल्या अभिमुखता आणि उद्दिष्टांमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण असल्याचे म्हटले जाऊ शकते.

- इतर चळवळींचे लक्ष्य विशिष्ट वा मर्यादित स्वरूपाचे असते, तथापि संपूर्ण मानवतेचे कल्याण हेच पर्यावरण चळवळीचे लक्ष्य आहे.

- या चळवळीचे उद्दिष्ट व्यापक व सर्वसमावेशक आहे. आदिवासी, शेतकरी आणि स्त्रिया अशा वेगवेगळ्या कारणांसाठी दुर्लक्षित गटांना पर्यावरण चळवळीने आपल्या कक्षेत सामावून घेतले आहे.

- या चळवळीने पर्यावरण जतनाचा विषय मांडण्यासाठी अहिंसक परंतु दृढनिश्चित मार्ग अवलंबिला आहे.

- पर्यावरणविषयक धोरणे तयार करताना आणि कायदे अमलात आणताना सामूहिक हिताचा आधार घेण्यास सरकारला या चळवळीने भाग पाडले आहे.

(२) कारणांचा उहापोह : पर्यावरणीय समतोलाला निर्माण झालेल्या धोक्याची प्रतिक्रिया म्हणून पर्यावरण चळवळ उदयाला आली. याची कारणे परस्परसंबंधित व अपरिहार्य आहेत. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानाचा अत्याधिक वापर यामुळे वेगाने होणारा पर्यावरण ऱ्हास हे चिंतेचे प्रमुख कारण आहे. लोकसंख्येच्या वेगवान वाढीमुळे नैसर्गिक स्रोतांचा अनिर्बंधित वापर होत आहे. जमीन, पाणी आणि जैव विविधतेशी संबंधित प्रमुख समस्या समाजाच्या पर्यावरणीय संतुलनावर विपरीत परिणाम करत आहेत. जंगलतोड, वायू प्रदूषण, सागरी आणि किनारी प्रश्न, मृदा प्रदूषण यांसारख्या समस्या ही पर्यावरणीय असमतोलपणाचे दृश्य परिणाम आहेत.

या क्षेत्रातील अभ्यासकांचे असे मत आहे की भारतीय पर्यावरण चळवळ ही विविध वैचारिक भूमिकांमधील वादांची परिणती आहे. मनुष्य आणि निसर्गाच्या दरम्यानच्या परस्परक्रिया ही या चळवळीची मध्यवर्ती संकल्पना आहे. गांधीजींची ग्रामस्वराज्य ही संकल्पना विवेकवाद आणि स्वयंपूर्णता या इथल्या

मातीतील मूळ धारणांशी निगडित असून आपल्या परिसरातील संसाधनांचा विनियोग करण्याचे उद्दिष्ट त्यामागे आहे. याविरुद्ध जहाल मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाच्या प्रतिमानात प्रकर्षाने आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानावरची निर्भरता आहे व पर्यावरणीय ऱ्हास हा सामाजिक विषमतेची परिणती असल्याची दृढ धारणा आहे. अशा प्रकारे पर्यावरणीय चळवळीची कारणे केवळ पर्यावरणाशी संबंधित नसून ती आर्थिक व सामाजिक आहेत.

(३) भारतातील महत्त्वपूर्ण पर्यावरणीय चळवळी

: पर्यावरणीय चळवळ ही एकल स्वरूपाची नाही. ही चळवळ व्यापक आहे. यामध्ये पर्यावरणीय आरोग्य, मानवाधिकार, आदिवासींचे हक्क आणि पर्यावरणीय स्त्री-वाद इत्यादी मुद्द्यांचा समावेश आहे. चळवळीच्या व्यापक कक्षेमध्ये ही चळवळ म्हणजे स्वतंत्रपणे झालेल्या पण एकमेकांशी संलग्न अशा आंदोलने व बंडखोरीची मालिका म्हणून समजून घेतली पाहिजे. हर्ष सेठी यांनी पर्यावरणीय चळवळीशी निगडित पाच प्रमुख प्रकार सादर केले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे : जंगल आणि वनसंपदा, जमीन वापर, पाणी आणि धरणविरोधी, विविध प्रकारचे प्रदूषणविरोधी आणि सागरी स्रोतांसाठी संघर्ष. पर्यावरणातील काही महत्त्वपूर्ण चळवळी खाली नमूद केल्या आहेत.

चिपको चळवळ

चिपको आंदोलन

चिपको आंदोलन ही एक अनोखी चळवळ आहे. चिपको आंदोलनाची सुरुवात अमृतादेवी यांनी केली. हे आंदोलन सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत गांधीवादी अहिंसेच्या तत्वानुसार लढले गेले. तसेच ते महिलांच्या सक्रिय सहभागासाठी ओळखले जाते. चिपको म्हणजे 'झाडाला आलिंगन देणे'. हिमालयीन प्रदेशातील चमोली जिल्ह्यात मार्च १९७३ मध्ये **सुंदरलाल बहुगुणा** यांच्या नेतृत्वाखाली या चळवळीला सुरुवात झाली. चमोली जिल्ह्याचा बराचसा भाग जंगलांनी व्यापलेला आहे. तेथील रहिवाशांचे राहणीमान जंगलांशी निगडित आहे. उपजीविकेचे साधन प्रामुख्याने शेती आणि वन उत्पादनांवर आधारित आहे. शेती, जंगलातील अन्न गोळा करणे आणि पशुपालन अर्थव्यवस्थेचे वर्चस्व असल्यामुळे तेथील लोक जंगल उत्पादनांवर अवलंबून होते.

तथापि, लोकसांख्यिकीय आणि आर्थिक कारणांमुळे जंगलांचा असंयुक्तिक वापर होऊन जंगलतोड झाली. औद्योगिकीकरण आणि विकासाच्या प्रक्रियांमुळे वाहतूक व दळणवळणाच्या साधनांमध्ये सुधारणा झाली. विकासकामांमुळे जंगलांवरील मूळ रहिवाशांच्या हक्कावर गदा आली. उपजीविकेचे साधन नष्ट होत असलेले पाहून मूळ रहिवाशी संतप्त झाले आणि या चळवळीला सुरुवात झाली. एप्रिल १९७३ मध्ये जेव्हा कंत्राटदार कामगारांसह मंडल या गावी त्यांना राज्य सरकारने दिलेली जंगलाची जागा मोकळी करण्यासाठी आणि झाडे तोडण्यासाठी पोहचले, तेव्हा त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी आणि निषेध करण्यासाठी रहिवाशांनी झाडांना मिठी मारली. हा निषेध इतक्या मोठ्या प्रमाणावर घडला की परिणामी कंत्राटदार व सरकारी अधिकाऱ्यांना माघार घ्यावी लागली. या निषेधात गावातील महिलाही सहभागी झाल्या. या घटनेमुळे जंगलतोडविरोधात निषेध करणाऱ्या अशाच प्रकारच्या इतर अनेक गटांचे मनोबल वाढले.

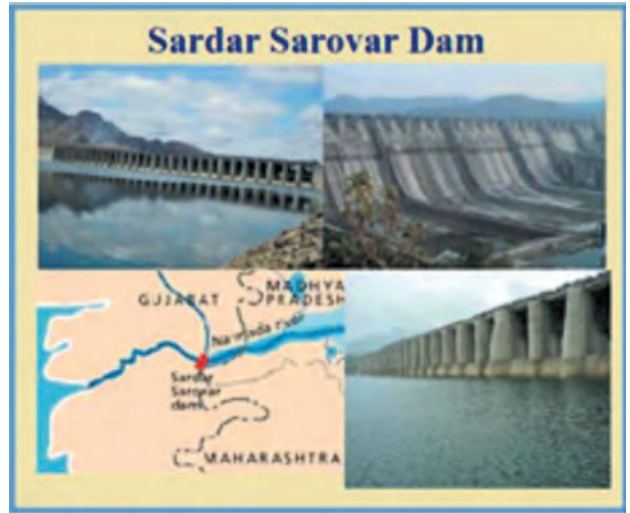
पर्यावरणवादी सुंदरलाल बहुगुणा

नर्मदा बचाओ आंदोलन

जवाहरलाल नेहरू धरणांना 'आधुनिक भारताची मंदिरे' म्हणून संबोधत. स्वातंत्र्योत्तर काळात मोठ्या प्रमाणात अनेक धरणांचे प्रकल्प मंजूर झाले. धरण बांधण्यामागील चांगला हेतू कधीही नाकारला जाऊ शकत नाही. परंतु, बहुतांश घटनांमध्ये धरणे बांधण्याचा अपरिहार्य परिणाम म्हणजे विस्थापन होय. विस्थापनामुळे आदिवासींचे जीवनमान नष्ट होते.

मेधा पाटकर आणि निदर्शक

सरदार सरोवर धरण

नर्मदा ही पश्चिमेकडील सर्वात मोठी नदी आहे. या नदीतीरीच्या लगत आदिवासी आणि ग्रामीण लोक राहतात. नर्मदा नदीवर सरदार सरोवर प्रकल्प उभारल्यास महाराष्ट्र, गुजरात आणि मध्यप्रदेश या तीन राज्यांना फायदा होईल, बहुचर्चित आश्वासक बहु-कोटी प्रकल्पांमुळे सरकारला मोठा महसूल मिळेल, शेजारील वस्ती, खेडी व शहरे यांना या धरणामुळे वीज व पिण्याचे पाणी मिळेल असा समर्थकांचा दावा होता.

धरणामुळे मूळ निवासींची उदरनिर्वाहाची व्यवस्था

नष्ट होऊन ते विस्थापित होण्याचा धोका निर्माण झाला तेव्हा त्यांना अशा मोठ्या स्वरूपाच्या प्रकल्पाला एकत्र येऊन विरोध करण्याची गरज वाटली. १९८५ मध्ये मेधा पाटकर यांच्या नेतृत्वाखाली नर्मदा बचाओ आंदोलन (एनबीए) ही एक महत्त्वाची संघर्ष चळवळ उभी राहिली. लवकरच ही आंतरराष्ट्रीय चळवळ बनली आणि धरण बांधण्याविरुद्ध भारतातील तसेच परदेशातील हजारो कार्यकर्ते एकत्र आले. ऑक्टोबर १९९४ मध्ये मेधा पाटकर यांनी तीन राज्य सरकारांवर दबाव आणण्यासाठी बेमुदत धरणे आंदोलन केले. या चळवळीने वीज निर्मितीसाठी पर्यायी पद्धतींचा वापर तसेच विस्थापितांचे योग्य पुनर्वसन व उदरनिर्वाहासाठी उपलब्ध साधने या मागण्या पुढे केल्या होत्या.

नर्मदा बचाओ आंदोलनाद्वारे शाश्वत विकासाचा विषय ऐरणीवर आला. या आंदोलनाने विकासाबद्दलच्या धोरणात्मक निर्णयाच्या वैधतेबद्दल आणि तिच्या उपयोगितेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले.

मानवजातीचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी आधुनिकतावादी समाज आपल्या मागण्या आणि आवश्यकतांमध्ये जशाप्रकारे बदल करत आहे त्याला अनुसरून पर्यावरणीय चळवळींनादेखील नवे आयाम मिळत आहे.

या पाठांतर्गत आपण सामाजिक परिवर्तन आणि सामाजिक चळवळ यांतील फरक समजून घेतला. सामाजिक चळवळींमुळे सामाजिक परिवर्तन होते. महिला चळवळ, शेतकऱ्यांच्या चळवळी, कामगारांच्या चळवळी आणि पर्यावरणीय चळवळी यावर लक्ष केंद्रित केले गेले आहे. या सर्व चळवळी सध्याच्या काळातही सुसंगत आहेत.

कृती ५

- (अ) तुम्ही ग्रेटा थनबर्ग विषयी ऐकले आहे का? तिच्या आंदोलनाच्या प्रभावाविषयी चर्चा करा.
- (ब) शिल्पा बल्लाळ यांची 'लकीर के इस तरफ' ही फिल्म पहा. त्यावर वर्गामध्ये चर्चा करा.

सारांश

- सामाजिक चळवळ म्हणजे एखाद्या बदलाला चालना देण्यासाठी किंवा प्रतिरोध करण्यासाठी मानवाने केलेला प्रयत्न.
- सामाजिक चळवळींचे विविध प्रकार आहेत – सुधारणात्मक, क्रांतिकारक, अभिव्यक्तित्मक, सामान्य, वैकल्पिक सामाजिक चळवळी.
- सर्व सामाजिक चळवळींची वैशिष्ट्ये अशी आहेत – त्या सामूहिक स्वरूपाच्या आहेत, त्या नियोजित आणि हेतुपुरस्सर असून विचारप्रणाली आणि उद्दिष्टांसह या सामाजिक चळवळी बदल घडवून आणतात. अर्थात सामाजिक चळवळी बदलाभिमुख असल्या तरी सर्व बदल हे सामाजिक चळवळींमुळेच होतात असे नाही.
- सामाजिक चळवळीचे वेगवेगळे प्रकार : स्त्री-चळवळ, कामगार चळवळ, शेतकरी चळवळ आणि पर्यावरणीय चळवळी.
- ब्रिटिश काळात स्त्री-चळवळीची सुरुवात स्त्रियांशी निगडित सामाजिक सुधारणांमुळे झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या संबंधातील अनेक प्रकारचे प्रश्न आणि सबलीकरणाचे मुद्दे चर्चेत आले.
- कामगार चळवळी या औद्योगिक समाजातील कामगारांच्या हक्कांवर प्रकाश टाकतात. या चळवळींमध्ये वेगवेगळ्या ट्रेड युनियन आणि विविध नेतृत्व उदयास येते.
- शेतकऱ्यांची चळवळ ही शेतकऱ्यांशी संबंधित प्रश्नांवर जसे की, त्यांची उपजीविका, जमिनीवरील हक्क आणि समस्या यांवर प्रकाश टाकते.
- पर्यावरणीय चळवळ ही पर्यावरणाशी संबंधित विविध मुद्द्यांना स्पर्श करते. जसे की, जंगलांचे संरक्षण, जलसंपत्ती, हवामान बदलाचे परिणाम आणि जगातील तापमान वाढ, शाश्वत विकासाची संकल्पना आणि यासारख्या गोष्टींवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

प्रश्न १ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.

- (१) चिपको आंदोलनाचे उद्दिष्ट म्हणजे
(महिला सबलीकरण, कामगार हक्क, पर्यावरण वाचवणे)
- (२) भारतीय लोकदलाची स्थापना या वर्षी झाली.
(१९५४, १९६४, १९७४)

(ब) पुढील प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी ओळखा व दुरुस्त करून लिहा.

- (१) i) स्त्री-चळवळ - लैंगिक समानता
ii) आंतरराष्ट्रीय स्त्री-दशक - १९९१ ते २००१
iii) टुवर्ड्स इक्वालिटी - भारतीय स्त्री-दर्जा विषयक अहवाल
iv) स्त्री-वादी चळवळ - स्वातंत्र्योत्तर भारत

(क) प्रत्येक विधान वाचा आणि चौकटीत दिलेल्या योग्य संज्ञा ओळखून लिहा.

एस. ए. डांगे, सरला देवी, मेधा पाटकर

- (१) नर्मदा बचाओ आंदोलनाचे नेतृत्व
- (२) कामगार संघटना चळवळीतील योगदान
- (ड) अधोरेखित शब्दाच्या जागी अचूक शब्द लिहून विधाने पूर्ण करा.
- (१) १९३५ मध्ये झालेल्या पहिल्या किसान काँग्रेसमुळे युनायटेड ट्रेड युनियन काँग्रेसची स्थापना झाली.
- (२) वुमेन्स इंडियन असोसिएशनची स्थापना तत्कालीन बॉम्बे झाली.

प्रश्न २ टीपा लिहा.

- (१) शेतकरी आंदोलन
- (२) सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये

प्रश्न ३ फरक स्पष्ट करा.

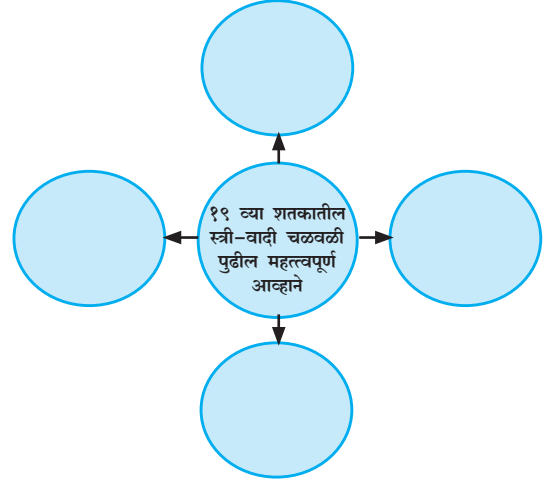
- (१) भारतातील महिला चळवळीचा स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर टप्पा.

प्रश्न ४ खाली दिलेल्या संकल्पना उदाहरणासह स्पष्ट करा.

- (१) सामाजिक चळवळ

(२) पर्यावरणीय चळवळ

प्रश्न ५ संकल्पनांची आकृती पूर्ण करा.

प्रश्न ६ आपले मत नोंदवा.

- (१) पर्यावरणीय अभ्यासक्रमामुळे तुमच्या वर्तनावर काही परिणाम झाला आहे का?
- (२) सामाजिक चळवळींद्वारे सामाजिक वास्तवाचे भान आणण्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.

प्रश्न ७ पुढील प्रश्नाचे उत्तर सविस्तर लिहा. (कमीत-कमी १५० शब्द)

‘समाजात बदल घडवून आणण्यासाठी सामाजिक चळवळी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात’ या विधानाच्या संदर्भात, आपण अभ्यासलेल्या कोणत्याही दोन भिन्न सामाजिक चळवळी निवडा आणि त्यावर टिप्पणी द्या:

- (i) चळवळींशी संबंधित महत्त्वाचे मुद्दे
- (ii) चळवळींमुळे भारतीय समाजात कसे बदल घडून आले?

उपक्रम

- कोणतेही ५ संवर्धन उपक्रम निवडा. (उदा., गो ग्रीन, जंगल वाचवा, आरे वाचवा, पर्यावरणस्नेही गणेशोत्सव इ.)
- त्यांचे लक्ष्य, उद्दिष्ट आणि कार्यक्रमाची रूपरेखा यांबद्दल वर्गात गट सादरीकरण करा.
- त्यानंतर वर्ग चर्चा किंवा गृहपाठ दिला जावा.